

УДК 340.5

**ПРАВОВІ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМНОГО ВПЛИВУ:
МІЖНАРОДНИЙ, НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РІВНІ**
**LEGAL SYSTEM IN THE CONTEXT OF MUTUAL INFLUENCE:
INTERNATIONAL, SUPRANATIONAL AND NATIONAL LEVELS**

Гоша І.О.,

*аспірант кафедри конституційного, адміністративного
та міжнародного права
Маріупольського державного університету*

У статті розглядаються особливості взаємодії різних рівнів сучасного права. З позиції тенденції глобалізації аналізується системні взаємозв'язки національного, наднаціонального та міжнародного права, способи та форми їх взаємодії.

Ключові слова: рівні сучасного права, міжнародне право, наднаціональне право, національне право, взаємодія рівнів права.

В статье рассматриваются особенности взаимодействия различных уровней современного права. С позиции тенденции глобализации анализируются системные взаимосвязи национального, наднационального и международного права, способы и формы их взаимодействия.

Ключевые слова: уровни современного права, международное право, наднациональное право, национальное право, взаимодействие уровней права.

The article discusses the features of interaction between different levels of modern law. From the perspective of globalization trends analyzed system linkages national, sub national and international law, the methods and forms of interaction.

Key words: levels of modern law, international law, subnational law, national law, interaction of levels of law.

Для адекватного сприйняття процесів гармонізації та уніфікації в національних правових системах необхідне розуміння механізмів взаємодії та співвідношення різних правових рівнів сучасного права, оскільки саме вони в кінцевому випадку визначають основні параметри гармонізації та уніфікації.

В сучасній глобальній системі існує більше двохсот національних правових систем, є приклади наднаціональних, зокрема Європейський союз, і одна універсальна міждержавна правова система. Для кожної з них характерна відповідна сфера дії – юрисдикція, кожній властиві особливі предмети відносин правового регулювання, особливі суб'єкти цих відносин і особливі джерела правових норм. Загальним для всіх правових систем є імперативне, примусове забезпечення виконання внутрішньо системних правових норм суб'єктами відповідних правових систем.

На сьогодні очевидно, що питання про співвідношення різних рівнів права - одне з центральних у теорії сучасного права, що піддається впливам глобалізації [1]. Питання про взаємодію різних рівнів права пов'язане з уявленнями про те, що є кожен з таких рівнів, які їх суб'єкти, об'єкти і метод регулювання, джерела, сфери дії, яка їх система, як вони співвідносяться з позицій державного суверенітету. Особливе значення взаємодії різних рівнів права проявляється у сфері правозастосування. Як відзначають дослідники, «з точки зору правозастосування вони нерозривно пов'язані» [2].

Як вказується деякими дослідниками, «відмінності в предметі регулювання та інші, важливі при аналізі і для розуміння своєрідності як національного, так і міжнародного права, не утворюють між ними непрохідної прірви. Це розходження усередині одного роду явищ ... Можна сказати, що розглянуті системи представляють дві сторони в праві, але міру права вони зберігають в рівній мірі» [3].

Особливої актуальності питання про співвідношення цих різних правових рівнів набуло, зважаючи на бурхливий розвиток різноманітних форм міжнародного співробітництва, поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції, тенденцій гармонізації та уніфікації правових норм. Як справедливо відзначається дослідниками цієї проблематики, «глобалізація сьогодні все робить міжнародним. В умовах глобалізації навряд чи знайдеться область права, яка до кінця може бути зрозуміла без більш-менш повних уявлень про міжнародне право» [4]. У відношенні до все більшого числа питань, які раніше вирішувалися державами автономно, виникла необхідність узгодження регулювання на міжнародному рівні, і як результат, посилилася взаємодія міжнародного і національного права. Зазначені чинники обумовлюють необхідність широкого використання державами міжнародного права для узгодження їх дій не тільки в традиційних галузях, але і в таких сферах які раніше були предметом їх автономного національно-правового регулювання. На сьогоднішній день спостерігається розширення предмета

регулювання міжнародного права за двома напрямками: регламентація нових сфер міжнародного співробітництва, а також проникнення міжнародно-правового регулювання в сферу внутрішньодержавних відносин [5]. Паралельно з боку найбільших держав стала проявлятися тенденція звільнення від обмежень, що накладаються міжнародним правом шляхом використання свого національного права в міжнародній сфері. З'явився своєрідний симбіоз національного та міжнародного права – право Європейського союзу.

Проблеми співвідношення різних правових рівнів стали предметом наукових дискусій лише в другій половині XIX століття, коли власне остаточно оформилися національні держави, а предметом спеціального дослідження стали лише в 1899 р., коли була опублікована перша монографія на цю тему – робота Г. Тріпеля «Міжнародне право і національне право» [6]. Процес дослідження взаємодії та співвідношення правових рівнів значно прискорився в другій половині XX століття в зв'язку з очевидним впливом глобалізації на право та появою наднаціональних структур типу Європейського союзу.

Розглянемо детальніше варіанти співвідношення різних рівнів глобальної правової системи.

Теорія дуалізму розглядає міжнародне і національне право як дві різні, самостійні і юридично рівноправні системи права. Як зазначалось з цього приводу, «міжнародне і національне право - суть не тільки різноманітні галузі права, але й різні правопорядки. Це два кола, які тісно стикаються, але ніколи не перетинаються» [7]. Дуалізм заснований на тому, що міжнародне і національне право мають різний предмет регулювання. Як відзначалось, «міжнародне право є право, що регулює відносини між суверенними державами, а національне право діє в межах держави і регулює відносини його громадян одне з одним і виконавчою владою» [8]. У зв'язку з цим реалізація міжнародно-правових норм у рамках національних правових систем, на думку дуалістів, здійснюється виключно з волі відповідних держав. Як вказується, «... якщо національне законодавство допускає можливість дії норм міжнародного права на території якої-небудь країни – цей факт слід розцінювати не як прояв органічно властивої міжнародному праву можливості реалізовувати себе в рамках національного правопорядку, а як уособлення верховенства державної влади, що надає йому таку можливість» [9]. При цьому держава має право сама визначати методи і засоби санкціонування дії міжнародного права на своїй території, але в будь-якому випадку, держава повинна забезпечити належне виконання прийнятих міжнародно-правових зобов'язань, інакше буде мати місце порушення міжнародного права [10].

Також згідно дуалістичної концепції національне право не діє в міждержавних відносинах. З практичної точки зору це означає, що держави не в змозі посилатися на положення свого внутрішнього закону для обґрунтування факту порушення ними міжнародного права. Зазначений підхід, заснований на дуалістичній концепції, реалізований як у практиці міжнародних судових органів, так і в численних міжнародних угодах.

Однак навіть дуалісти, незважаючи на вищевикладене, визнавали наявність зв'язку і взаємозалежності різних рівнів права. Так, були спроби гармонізувати нові явища в області міжнародно-правових відносин з принципом державного суверенітету, при цьому досліджувались наступні питання: рецепція міжнародного права – національним, а національного права – міжнародним; відсилання одного права до іншого; застосування міжнародного права у внутрішньодержавній сфері. Також відзначалося, що держава зобов'язана створювати таку внутрішню правову систему, яка забезпечить належне виконання його міжнародно-правових зобов'язань, інакше буде мати місце міжнародний делікт [11].

Таким чином, дуалістична теорія не заперечує факту взаємодії різних рівнів права, а навпаки, спираючись на принципи самостійності та рівноправності, досліджує юридичні взаємозв'язки існуючих систем права, зокрема, відсилання національного права до міжнародного, рецепцію норм міжнародного права національним правом і трансформацію норм міжнародного права в нормах національного права.

Теорія монізму визнає єдність міжнародного і національного права, які розглядаються як частини єдиної системи права. Говорячи про сутність моністичної концепції, зокрема зазначається наступне: «моністи доводять, що концептуально право єдине для всіх правових систем. Право в кінцевому підсумку адресує себе індивідам. А всі відносини, в кінці кінців, є відносинами між індивідами, не рахуючи соціальних сутностей, в які ці індивіди можуть бути організовані» [12].

При цьому частина моністів виходить з примату (верховенства) національного права над міжнародним, а інші – з примату міжнародного права над національним.

На підставі поглядів Гегеля, що передбачали абсолютизацію волі держави, виникла концепція примату національного права над міжнародним. Зазначена концепція набула поширення у другій половині XIX-початку XX століття, головним чином серед німецьких юристів (А. Цорн). Вона розглядала міжнародне право виключно як суму внутрішньодержавних прав різних держав, як «зовнішнє державне право» [13].

На думку Кельзена, міжнародне право разом з національними правопорядками, «які знаходяться у ньому свою основу», утворюють «єдину систему правопорядків», що представляє собою «універсальну систему всього права». При цьому, Кельзен у сконструйованій ним системі, де міжнародне право визнається вищим правопорядком, оголошує єдиним носієм прав та обов'язків індивіда. Так, Кельзен стверджує, що норма, яка не має своїм предметом дії індивіда, позбавлена розумного сенсу, «бо, якщо вона не зобов'язує індивіда і не створює для нього прав, то вона в дійсності нікого не зобов'язує і ні для кого не створює прав» [14]. Наслідком теорії Кельзена є заперечення державного суверенітету: «якщо ми допускаємо, пише Кельзен, - що держава юридично підпорядкована міжнародному праву як правопорядку більш високому, ніж національний правопорядок, то держава, тобто національний правопорядок, не може бути суверенною», а також визнання пріоритету в правовому регулюванні за міжнародним правом і як наслідок розширення предмета регулювання міжнародного права: «держави зберігають належну їм по внутрішньому праву компетенцію регулювати справи в межах своєї території остільки, оскільки конкретний предмет не регулюється міжнародним правом» [15].

Один з проявів міжнародно-правового монізму – ідея про можливість повного вилучення з предмета національно-правового регулювання окремих галузей права, наприклад, інституту прав людини [16].

Розвиток міждержавних відносин та поява нових форм взаємодії між суверенними державами (ЄС) довели недосконалість класичних теорій монізму і дуалізму: у наявності, взаємодії, і конкуренції джерел різних рівнів права. У зв'язку з цим широке поширення одержали концепції координації, а також «помірного» монізму і дуалізму.

Представники теорії координації, критикували як дуалістичні, так і моністичні погляди, вказуючи, що міжнародне і національне право не тільки функціонують на різних рівнях, але і мають різні сфери дії. Якщо держава у своїй внутрішній сфері діє в порушення міжнародних зобов'язань, має місце не конфлікт правових систем, а конфлікт зобов'язань держави, результатом якого стає міжнародна відповідальність держави [17].

Зазначалось також, що сутність помірного дуалізму зводиться до того, що «міжнародне і національне пра-

во – це різні правові системи, але вони тісно між собою пов'язані: їх норми можуть регулювати одні і ті ж предмети, доповнювати одна одну...» [18]. Згідно концепції помірної монізми, «у внутрішньодержавній сфері діє, перш за все, національне право незалежно від його можливого протиріччя міжнародному праву. Цей висновок, однак, не означає остаточного примату національного права. Індивід поступається тим самим своїй державі тільки першим рішенням про те, якою мірою його національне право узгоджується з його міжнародно-правовими обов'язками» [19].

Сучасна доктрина виходить з дуалізму міжнародного і національного права, що знайшло відображення і в традиційному розумінні взаємодії двох систем права, «у кожній з цих правових систем своя природа, своя сфера дії, свій об'єкт регулювання і свій механізм дії. Відбувається поглиблення взаємодії двох правових систем, а не стирання кордонів між ними» [20].

При цьому, як справедливо зазначається: «при розгляді співвідношення міжнародного і національного права держав не можна, як це зазвичай робиться, зводити справу до питання про переважну силу норм міжнародного права над нормами національного права чи навпаки. Правильне рішення проблеми співвідношення міжнародного та національного права може бути дано тільки на шляху з'ясування реальних зв'язків між ними, в процесі формування норм міжнародного права з одного боку і в процесі застосування норм міжнародного та національного права – з іншого» [21]. У зв'язку з цим найбільшу актуальність і практичну значимість набуває завдання вивчення правозастосовних аспектів взаємодії різних рівнів права в різних сферах. Як зауважується з цього приводу, саме «дослідження проблеми співвідношення міжнародного і національного права в процесі їх застосування є строго юридичним аспектом проблеми співвідношення міжнародного і національного права» [22].

Традиційно вчені розрізняли міжнародні (міждержавні) відносини, що є предметом регулювання міжнародного права, і внутрішньодержавні відносини, що регулюються національним правом. Міжнародно-правові відносини – це, перш за все, відносини між суб'єктами, що наділені публічно-владними повноваженнями. Міжнародне право регламентує лише такі відносини держав, в яких вони виступають як суб'єкти влади.

Практика нормативного регулювання сучасних відносин між різними рівнями права переконливо доводить, що з кожним роком між цими системами права, як у теоретичній, так і в практичній площині, виникає все більше «точок дотику». Підтвердженням цьому служить, зокрема, істотне розширення предмета регулювання міжнародного права, в тому числі глибоке проникнення регулюючого впливу міжнародно-правових норм у сферу внутрішньодержавних відношень. Окреме питання в вирішенні цієї проблематики – казус ЄС, як принципово нової моделі міждержавних відносин. Як наслідок, в сучасній правовій доктрині набула значного поширення точка зору, згідно з якою, певні сегменти сфери внутрішньодержавних відносин повинні розглядатися як об'єкти спільного регулювання внутрішньодержавних і міжнародно-правових норм [23].

Актуальним для будь-якої сфери прикладом взаємодії міжнародного і національного права є прийняття державою міжнародних зобов'язань та їх реалізація. Держава, виступаючи як єдине ціле в міжнародних відносинах, представлена своїми органами і посадовими особами. При цьому дії держав у міжнародній сфері регулюються міжнародним правом, а компетенція та порядок прийняття рішень органів держави в міжнародних відносинах – національним правом. В результаті виникає взаємодія двох систем та їх узгодження. Норми міжнародного права зобов'язують державу в цілому, а не окремі його органи

та посадові особи. Так, порядок укладення міжнародних договорів регулюється нормами як міжнародного (процес узгодження воль держав), так і національного права (процес вироблення воль держав). В результаті міжнародне право накладає зобов'язання на державу в цілому, а національне право визначає органи держави, відповідальні за забезпечення виконання міжнародних зобов'язань.

Як правило, події, що відбуваються на території держави, визнаються її внутрішніми нормами. Однак, той факт, що внутрішньодержавні відносини не можуть бути безпосередньо об'єктом міжнародно-правового регулювання, не означає, що всі питання, пов'язані з їх правовим регулюванням, відносяться до виключної внутрішньої компетенції даної держави. З іншого боку, рішення багатьох міжнародних питань може входити у внутрішню компетенцію держави.

Деякі явища національного характеру можуть завдавати серйозного впливу на стан міждержавних відносин, внаслідок чого вони стають предметом міжнародно-правового регулювання. Прикладом є питання захисту прав людини, які є по суті національними, часто зачіпають відносини між державами і у зв'язку з чим виникають міждержавні відносини по їх регулюванню. Захист іноземних інвестицій визнається окремим випадком міжнародно-правового регулювання захисту прав людини, в першу чергу – права власності. В результаті в тій мірі, в якій держави в міжнародних договорах зобов'язуються забезпечити для осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, певний обсяг прав і свобод, ці питання не є внутрішньою справою держави, а стають предметом міжнародно-правового регулювання.

Метою деяких міжнародно-правових норм є врегулювання відносин між суб'єктами національного права однієї держави (наприклад, в тому, що стосується прав людини). У такому разі міжнародне право з усією очевидністю втручається в традиційну сферу дії національного права. У такому випадку завдання національного права полягає у створенні умов та можливостей для забезпечення дії міжнародно-правових норм на території відповідної держави, а міжнародне право виступає як гарант прав індивіда. У результаті, як відзначають дослідники, ефективність міжнародно-правового регулювання багато в чому залежить від успішності взаємодії міжнародного і національного права [24].

Вплив різних рівнів сучасного права відбувається, в тому числі, у формі їх взаємного проникнення. Первинним при цьому є вплив національного права, так як в процесі створення норм міжнародного та наднаціонального права держави виходять з принципів і норм свого національного права і, як правило, не йдуть на створення норм міжнародного права, які суперечать основам їх правопорядку. Держави також на практиці уникають укладення міжнародних угод, виконання яких вимагало б від них внесення значних змін в своє внутрішнє право.

Дослідники відзначають, що національне право двояко впливає на міжнародне право: вплив на зміст норм міжнародного права (матеріальний вплив), а також вплив, що стосується порядку створення норм міжнародного права, на чинність норм міжнародного права (процесуальний вплив) [25].

Характер впливу міжнародного та наднаціонального права на національне визначається тим, що зазначений вплив опосередковується волею держави, яка, з одного боку, бере участь у міжнародних відносинах, а з іншого є сувереном на своїй території. Виходячи з того, що міжнародне, наднаціональне та національне право є самостійними правовими системами, вчені приходять до висновку, що з одного боку норми національного права не можуть бути джерелом міжнародного права, а з іншого – що міжнародно-правові норми не можуть бути безпосереднім джерелом національного права [26].

Розвиток глобалізації значно актуалізує проблему співвідношення і взаємовпливу різних рівнів сучасного права. В умовах глобалізації однією з найважливіших проблем стає уникнення колізій між різними рівнями сучасного права, що вимагає відповідного правового регулювання відносин між різними суб'єктами міжнародного та наднаціонального права і національними правовими системами.

Глобалізація стала останнім часом предметом запеклих дискусій, їй приділяють велику увагу економісти і соціологи, політологи та філософи. Правознавці, до останнього часу проявляли незначний інтерес до вивчення впливу глобалізації на розвиток держави і права. Однак, як відзначають дослідники, «в сучасних умовах перед правом постає ще одне важливе завдання – проблема управління глобалізацією, гармонізації її процесів. Право виступає як інструмент глобалізації і одночасно засобом управління її процесами. Зазначені обставини обумовлюють глибокі зміни як всередині державного, так і міжнародного права, включаючи і характер їх взаємодії» [27].

У контексті глобалізації відбувається формування нових концепцій щодо взаємодії різних рівнів права. Саме тому необхідна нова система регулювання позанаціонального характеру, яка не була б пов'язана з національним правом тих чи інших держав і їх владою, але була б заснована на загальних для сучасних держав принципах і правилах свободи договору. Як наслідок концепція транснаціонального права виходить з рівного статусу держав і юридичних осіб у сфері міжнародних відносин [28]. Аналогічний підхід був запропонований ще на початку 20-х років ХХ ст. В. Корецьким, який обгрунтував концепцію міжнародного господарського права, об'єднуючи міжнародно-правові та національно-правові норми, що регулюють міжнародні економічні відносини [29].

Як зазначається: «приватні особи різних держав, що є зацікавленими в забезпеченні порядку, створюють власну автономну систему регулювання – щось на зразок міжнародного договірної права (транснаціональне право)». Таке транснаціональне право укупі з національним правом, з міжнародним правом і з наднаціональним правом утворюють так звану глобальну правову систему [30].

Результатом глобалізації є також істотне розширення сфери дії міжнародно-правових норм зважаючи на необ-

хідність спільного вирішення державами не тільки традиційно міжнародних питань, але й проблем, які раніше вважалися виключно внутрішніми справами держав. Прикладом є норми права ЄС, а також право Світової організації торгівлі. Як зазначається з цього приводу, право ЄС «являє собою прекрасний зразок сміливих експериментів в переливанні юридичних концепцій, методів та прийомів з національного на міжнародний рівень» [31].

В результаті глобалізації регулюючий вплив міжнародно-правових норм все глибше проникає у внутрішньодержавну сферу. Як наслідок - певні сфери дії національного права стають об'єктом міжнародно-правового регулювання, а інші – розглядаються як об'єкти спільного регулювання нормами різних систем права.

Феномен спільного регулювання правовідносин нормами різних систем права відзначається дослідниками, зокрема вказується, що «правозастосовна стадія взаємодії правових систем заслуговує особливо пильної уваги дослідників, бо на цій стадії зв'язок міжнародного та національного права проявляється як узгоджене, переважно спільне регулювання внутрішньодержавних відносин великого діапазону, що зумовлює практичну значимість проблеми» [32].

Інший аспект взаємодії міжнародного і національного права на сучасному етапі дає концепція правозастосовних комплексів, тобто груп міжнародно-правових та національно-правових норм, які мають якість регулятивної сумісності, що обумовлює їх узгоджене (спільне) застосування з метою регулювання складних комплексів суспільних відносин. Вони включають міжнародне банківське, інвестиційне право та інші міжсистемні нормативні комплекси, що утворюються в зв'язку зі збігом об'єкта регулювання. При цьому, на думку дослідників, у міру розширення сфери регулювання міжнародно-правових норм кількість правозастосовних комплексів очевидно буде збільшуватися [33].

Таким чином, загальним висновком в дослідженні проблеми співвідношення рівнів сучасного права є їх взаємна конвергенція, проникнення норм одного рівня в інший. Як загальну тенденцію можливо визначити те, що йде поступова універсалізація права, що черговий раз підтверджує універсальну природу права, як інструменту врегулювання суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Усенко Е.Т. Очерки теории международного права. – М., 2008. – С. 122.
2. Международное право. – М., 2009. – С. 34.
3. Васильев А.М. О системах советского и международного права // Советское государство и право. –1985. – № 1. – С. 67-68.
4. Spiro P.J. Globalization International law and the Academy // New York University journal of International law and Politics. 2000. Vol. 32. – P. 578.
5. Гаврилов В.В. Понятие и взаимодействие международной и национальной правовых систем. – Владивосток, 2005. – С. 55.
6. Triepel H. Völkerrecht und Landesrecht. – Leipzig, 1899.
7. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права –а Т. I. М., 1961. – С. 66.
8. Brownlie I., Principle of Public International Law. – Oxford. 1988. – P. 31-32.
9. Shaw M. International Law. – Cambridge, 1997. –P. 100.
10. Гаврилин Д.А. Теории соотношения международного и внутригосударственного права и их отражение в практике государств // Российский ежегодник международного права, 1998-1999. – СПб., 1999. – С. 132
11. Гаврилин Д.А. Теории соотношении международного и внутригосударственного права и их отражение в практике государств // Российский ежегодник международного права, 1998-1999. – СПб. 1999. – С. 132.
12. Levi W. Contemporary international Law. Second Edition. Boulder – Oxford, 1991. – P. 23.
13. Zorn A. Grundzuge des Völkerrechts. – Leipzig, 1903.
14. Kelsen H. La transformation du droit international en droit interne // Rev. Gen. droit intern. 1936. N 1. – P. 11.
15. Kelsen H. Principles of International Law. – N.Y., 1952. – P. 365.
16. Ganji M. International Protection of Human Rights. – Geneva-Paris. 1962. – P. 116-119.
17. Brownlie I., Principle of Public International Law. – Oxford. 1988. – P. 33-34.
18. Хайд Ч. Международное право, его понимание и применение в США. – Т. I. М., 1950. – С. 77-78.
19. Seidl-Hohenveldern J. Völkerrecht. – Köln, 1980. – S. 16.
20. Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутри государственного права в условиях глобализации // Журнал российского права. – 2002. – № 3. – С. 117.
21. Тункин Г.И. Основы современного международного права. – М., 1956. – С. 9.
22. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права. – М., 1974. – С. 214.
23. Гаврилов В.В. Понятие международной и национальной правовых систем // Журнал российского права, 2001. – № 14.
24. Марочкин С.Ю. Вопросы эффективности норм международного права // Советский ежегодник международного права. 1988. – М., 1989. – С. 19.
25. Курс международного права в 7 т. – Т. 1, М. 1989. – С. 289.

26. Курс международного права в 7 т. – Т. 1, М. 1989. – С. 292.
27. Лукьянова Е.Г. Основные тенденции развития российского права в условиях глобализации // Государство и право. – 2004. – № 7. – С. 84.
28. Jessup P.P. Transnational Law. – New Haven. 1956.
29. Корецкий В.М. Избранные труды. – Киев, 1989. – Кн. 1. – С. 120-195.
30. Шумилов В.М. Глобализация мировой экономики и глобальная правовая система // Внешнеэкономический бюллетень. – 2003. – № 8. – С. 78.
31. Капустин А.Я. Европейский союз: интеграция и право. – М.. 2000. – С. 8.
32. Игнатенко Г.В. Международное и советское право: проблемы взаимодействия правовых систем // Советское государство и право. – 1985. – №1. – С. 75-76.
33. Гаврилов И.О. Понятие и взаимодействие международной и национальных правовых систем. – Владивосток, 2005. – С. 102.